

Olosz Katalin

TÖRTÉNETEK A FEHÉREGYHÁZI HALLER GRÓFOKRÓL

1968 tavaszán a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Bolyai állományának kéziratai között egy jelíges, névtelen mesegyűjteményre bukkantam, melyről a megtalálás pillanatában annyit lehetett tudni, hogy a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság mesegyűjtő pályázatára készült, s gyűjtője Székelyudvarhelyről küldte be 1898-ban. A *Székely Népmesék és Mondák Gyűjteménye* címen összeállított kézitról¹ – hosszas, nyomozásnak is beillő kutatás eredményeképpen – kiderült, hogy a szakirodalomban elveszettnek hitt pályamunkák egyike, melyet Kolombán István, a székelyudvarhelyi református kollégium fiatal tanítója küldött be a Kemény Zsigmond Társaság egy évvel korábban, 1897 májusában meghirdetett mesegyűjtő pályázatára.² A negyven mesét és mondát tartalmazó kézirat – jöllehet díjnyertes pályamunka volt – ismeretlen maradt, annak ellenére is, hogy Berde Mária a harmincas évek végén – negyvenes évek elején néhány meséjét (másik két pályamunkából is válogatva) közzétette.³ Berde azonban nem ismerte a gyűjtők kiletét, így hát meséket név nélkül közölte.

Miután sikerült azonosítanom a névtelen, jelíges pályamunkát és gyűjtőjét, javaslatot tettem a bukaresti Irodalmi Kiadónak a gyűjtemény közzétételére. A mesekötetet azonban már csak az örökébe lépő Kriterion Könyvkiadó jóvoltából vehette kézbe az olvasó 1972 elején. *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék* címen megjelent kötetbe⁴ huszonhét mese és monda került be Kolombán István gyűjteményéből, vagyis a teljes szövegállománynak kétharmada.

A fennmaradó egyharmad részről nem terjedelmi okok miatt kellett lemondanom. Tizenhárom mese és mondaszöveg annak esett áldozatul, hogy a sajtó alá rendezés során nemcsak szaktudományi elvárásoknak kellett megfelelnem, de a tágabb olvasókörre számító kiadói igénynek is. Ennek megfelelően engedményeket kellett tennem a szakkiadás rovására: mindennek előtt le kellett mondanom a kézirat teljes anyagának közléséről. A töredékes, rosszul szerkesztett, ügyetle-

nül elmondott meséket, a kétes eredetű szövegeket eleve kihagytam a kötetből. De le kellett mondanom a kézirat meséinek szóról szóra való közléséről is. Stilisztikus megfontolásból ki kellett hagynom fölösleges szavakat, néhol egy-egy mondatot is. Javításaim legtöbbször a szórendet érintették: anélkül, hogy a mondat értelmén, szókészletén változtattam volna, a mondatrészek helyének pusztán felcserélésével igyekeztem szabatosabb nyelvi formában közreadni a szövegeket, hogy a gyűjtemény hozzáférhető legyen az ifjúság és minden rendű, rangú, korú érdeklődő számára.

Az esztétikai szempontok érvényesítése mellett figyelniem kellett a szövegek tartalmi-ideológiai elemeire is. Egyik-másik mondat vagy mesét a cenzúra előrelátható elutasító kifogásai miatt nem vettem be a közlendő szövegek közé, mint ahogy hasonló megfontolásból írtam át a közölt falucsúfoló mesékben Oláhfalu nevét a társközség, Szentegyházásfalu nevére.

Előrelátó óvatosságom azonban kevésnek bizonyult. A kötet kiadói szerkesztője további szövegek kihagyását kérte a gyűjtemény megjelenése érdekében. A cenzúra gáncsoskodásainak elkerülése, nemkülönben a kiadót érő esetleges támadások elhárítása végett a legendameséket s egyáltalán, minden olyan szöveget kihagytam a kötetből, melyekben Krisztus, Szent Péter vagy Isten mesei szereplőként cselekvő részese a történéseknek. De nemcsak a „klerikális szemlélet”, a „miszticizmus” terjesztésének vádjától kellett megóvni a készülő mesekiadványt. Megjelenését veszélyeztette volna egy olyan mese is, melynek negatív szereplője cigányember, illetve *András bá meg Haller uram* története, hiszen egy emberséges grófról szóló elbeszélés semmiképpen nem illett bele az osztályharcos propaganda „kizsákmányoló osztályról” kialakított képébe. Le kellett tehát mondanom ezek közléséről is. A kihagyásra ítélt tizenhárom szöveg azóta sem jelent meg, egy eljövendő kritikai kiadásra vár a jóvátétel feladata.

A csaknem negyven évvel ezelőtti, már-már feledésbe merült kiadói história egy furcsa véletlen foly-

¹ Jelzete: MS 431.

² A pályázat történetéről l. bővebben: OLOSZ Katalin 1972, 1982.

³ BERDE Mária, R. 1937, 52–69 (A másfél éves királyfiú); BER-

DE Mária, R. 1938, 111–115 (*A pörüljárt farkas*); BERDE Mária, R. [1942], 63–68 (*A szegény ember hat fia*), 75–83 (*János, a pakulár*) 91–96 (*Árva Gyuri*).

⁴ KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin 1972.

tán jutott eszembe. 2010-ben a *Székelyföld* egyik nyári számában olvastam Oláh-Gál Elvira beszélgetését gróf Haller Bélával.⁵ Az interjúból egy olyan erdélyi értelmiségi arcéle rajzolódik ki, aki nemesi származását nobile officiumként, kötelességek vállalásaként, elkötelezettségként éli meg, aki igazi örökségének azt az értékrendet, gondolatvilágot érzi, amit családja ráhagyott. Ebben az örökségben benne van édesapjának konvenciókat elutasító magatartása, akinek mindig, minden körülmények között az erkölcsi értékek voltak fontosak, aki számára fontos volt ugyan a tudás világában való eligazodás, de „első helyen mindig a saját életünk erkölcsössége, gesztusaink feddhetetlensége, választásaink helyessége állt.”⁶ Benne van ebben az örökségben az élet bölcséleti megalapozottsága, a keresztény szellemiség, a másokért való felelősségvállalás kötelezettsége, melyet édesanyjától és nagynénjeitől kapott. És benne van ebben az örökségben a nemesi neveltetés évszázados hagyománya, melynek értékrendjében nem a jelennel, hanem a múlttal és jövővel szembeni kötelesség volt az irányadó, és amelyben mindig jelen volt a „felkészülés a sors rosszra fordulására, a zordság elviselésére”.⁷

Az eszmékben, értékrendben megtestesülő örökséget Haller Béla azoktól a családtagjaitól kapta, akikkel közvetlen kapcsolatban állt. A beszélgetésből nem derül ki, hogy az az értékrend, mely életfelfogásának és cselekedeteinek meghatározója, tulajdonképpen tágabb családi örökség: távolabbi felmenői, a fehéregyházi Hallerek hasonló életelvek, hasonló erkölcsi parancsok szerint élték életüket. Legalábbis erre lehet következtetni azokból a szájhagyományban megőrzött történetekből, népi elbeszélésekből, melyek a Haller-család egyik-másik tagjáról fennmaradtak. És erre lehet következtetni mindenek előtt abból a népmeséből, melyet Kolumbán István 1898-ban összeállított gyűjteménye őrzött meg az utókor számára,⁸ s amely nyomtatásban itt jelenik meg először.

András bá meg Haller uram

Egykor az oláhfalviak többen összetársalogva, mint egy tíz-tizenketten, dockával útnak indulának Kolozsvár felé. Amint mentek, mendegéltek, útközben politizáltak a világ folyásáról, a falu dolgairól, s egyik-másik el-elrikkantja magát:

– Csá meg hó ide! Hej Daru, hej Rendes, hí elé, hó, habó!

Mikor Udvarhely között eregelnének, azt mondja az egyik:

– Jancsi koma, hé! Úgy megviszkete a bal fülem, hogy nem vetek belé hat hetet, megváltozik az üdö.

András bá pediglen prüszentett vaj kettőt, s azt mondja:

– Hé, legény! Bosszúság ér ma ingem.

Hej, szegény világ s vetett ágy! Mennek, mendegélnek egészen Fejéregyházaig, s ahajt a falun küjjel megeresztenek, s az ökröknek enni adnak. Tüzet raknak, pujszka vizet tesznek oda, hogy délebédet főzzenek. Még a pujszka megfőtt volna, András bának a csábali ökre kidőlt a járómból, s megdőglött. András bá mondá:

– Ugye, no, megmondtam, a prüszentésnek rossz lesz a vége.

Haj, úgy elszontyolodott szegény András bá, hogy szintés de szinte felveté a nagy búbánat. Mit csináljon, merre facsarodjék? Kezdet szokotálódni magában, hogy most mi tévős legyen, errefelé nem ismer senkit, akitől kérhetne kölcsön. A többek között azt mondta az egyik:

– Hadd el, konyé, ne búcsálódj, ne évelődj egyet se, mert úgy akarta ő szent felsége, s belé kell nyugodni; hanem menj el be Fejéregyházára gróf Haller János uramhoz, hátha ökelme lenne az a szüves, hogy pénzt adna kölcsön.

– Ez éppen jó is lesz – gondola András bá –, bemelegyek Haller uramhoz, lepanaszolom szerencsétlenségemet, s pénzt kérek kölcsön más ökröt venni.

Amint bé akart menni, az ajtónálló inasoktól kérdi:

– Be lehet-e menni a grófhoz?

– Hallja-e kend, bátya, ne merjen bemenni, mert nagy gróf urak vannak, éppen asztalnál ülnek, s most délebédelnek – mondá az egyik inas.

Gondola magában: nekem is éppen e kell, mert ha legalább egyik nem, a másik bizonyosan ad kölcsön pénzt.

– De elébb egyet-kettőt koppantson az ajtón, hogy szabad-e – mondá az inas.

– De én nem koppantottam, a veszett adtát, hanem az ajtóra kettőt jót vágtam a kujakommal, s avval beléptem – mondá András bá, mikor kijött.

Amint belépett, levette a sapkáját s a hónya alá benyomta, és köszönt:

– Jó napot adjon Isten, Haller János uram! Az Isten áldja meg az asztalikat s a rajta való áldást is.

– Nohát, tessék helyet foglalni az asztalnál s ebédeljen velünk – mondá a gróf.

– Én osztán nem, mert én is odatettem a pujszkavizet, csak tessék az Isten áldásából; hanem azért fordulék be Haller János uramékhoz, hogy egy kicsi mondanivalóm volna.

– Nohát, maga éhes, ha még most tette oda a pujszkavizet, akkor még nem ett, jöjjön, ebédeljen velünk. Széket elé, jöjjön, üljön ide né, mellém – mondá a gróf.

⁵ OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla 2010.

⁶ OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla 2010, 115.

⁷ OLÁH-GÁL Elvira 2010, 112, 114.

⁸ KOLUMBÁN István 1898, 154–159/18. sz.

Ételt tettek elébe, s míg ett, a gróf kérdé:

– Nos, mi a baja kiednek, bátyámuram?

– Hej, Haller János uram! Ehejt a falun küjjel, mint kieresztettem az ökrököt a járomból etetni, a csáballi keddől a járomból, s megdöglött, és nincs mivel a dockámat elvinni elárusítani, nekem pedig pénz kéne kölcsön, Haller János uram.

– Hát mennyivel tudna venni, bátyámuram? – kérde a gróf.

– Ejiszen száz huszassal tudnék venni, Haller uram.

A gróf ebéd után kétszáz huszast a markába nyomott, s a béreseinek megrendelte, hogy a legszebb ökrét adják át. András bának pedig azt mondá:

– Hajtsa be, bátyámuram, a szekerit s a deszkát rakja le.

András bá a deszkát bevitte a grófi udvarba, s mikor lerakta, így szól:

Én sietnék is már hazafelé, mert az én feleségem megterhesedett, kicsikéje született, s meg kellene keresztelni.

A gróf négy köből tiszta búzát, négy köből török-búzát töltetett, s azt mondá:

– Ezt adom a szekér deszkáért. Az ökröt, mint szerencsétlen embernek azért adom ajándékba, hogy még eddig senki sem szólított ilyen tiszta nevémen, csak kied. A kétszáz huszast pedig azzal a feltétellel adom ajándékba, hogy én leszek a keresztapja a fiúnak, s a neve legyen János, mert én is János vagyok. Minden három hónapban, egy esztendőben tehát négyszer hozzon egy szekér deszkát, s én pedig a keresztfiam nevelésére mindannyiszor négy köből tiszta búzát és négy köből török-búzát adok.

– Adjon a mennybéli Úristen jegézséget, édes komámuram! – s azzal András bá elindult hazafelé.

Bezzeg volt nagy öröm! Elig várta hazaérkezését, hogy a feleségének elbeszélhesse szerencsés utazását, s azt is, hogy János fiának milyen jó keresztapára akadt. A gróf pedig több éven keresztül küldötte az ő komájának a megígért tiszteletdíjat, hogy legyen miből János keresztfiát felnevelhesse.

A műfajilag nehezen meghatározható – mesének, mondának, igaztörténetnek egyaránt felfogható – elbeszélésből egy olyan főnemes alakja bontakozik ki, akinek ajtaja mindig nyitva áll az ügyes-bajos dolgaikban hozzáforduló közrendű székely atyafiak előtt, aki túllép a társadalmi érintkezés konvencionin (nem tiltakozik a „Haller uram” megszólítás ellen, asztalhoz ülteti az ebéd idején betoppanó segítségért folyamodót, s csak utána kérdezi meg, hogy tulajdonképpen miért is fordult hozzá), s aki nem pusztán a kívánt kölcsönrel segíti ki a bajba jutottat, de többszörösen megtéríti kárát, s ráadásul önként

vállalja a keresztapaságot és a vele járó további gondoskodást.

Mesében minden lehetséges – gondolhatja a huszonegyedik század embere. Hiszen már az is kérdéses, hogy egyáltalán valódi, azonosítható történelmi személyiségről van-e szó, vagy pedig olyan mesei hősről, akinek cselekedeteit, emberséges magatartását a fehéregyházi Haller grófok nevéhez kapcsolták. Úgy gondolom, még ha ez utóbbi feltételezés lenne is igaz, akkor sem tekinthető véletlennek, hogy éppen egy Haller gróffal nevesítették a jötevő főurat. Azonban nem kell feltételezésekre hagyatkoznunk: a történész Deák Farkas egy korai írásával tudjuk bizonyítani, hogy a Haller uramnak titulált gróf Haller János valóban élő tagja volt az erdélyi társadalomnak, és egyáltalán nem meglepő, hogy Kolumbán István gyűjteményébe bekerült egy róla szóló történet. Inkább az a meglepő, hogy korábban senki nem jegyzett fel egyetlen Haller Jánossal kapcsolatos történetet sem.

„Hallerkői gróf Haller Jánost, több mint negyven éven át Erdély legjelesebb gazdáját és a valódi jó embert szándékozunk olvasóinkkal közelebből megismertetni – indítja a *Vasárnapi Újság* 1859-es évfolyamában közölt cikkét a D. F. szignó mögé rejtőzködő Deák Farkas.⁹ – Ha a nyilvános pályák férfai tetteik fényével s közhasznúságával oly gyakran hívják fel csodálkozásunkat s tiszteletünket: bizonyára nem kevesebb rokonszenvet költnek fel bennünk a magánélet azon emberei, kik ügyeik rendezettsége, a maguk és a külvilág között feltalált szerencsés harmónia és jellemük szilárdsága által embertársaiknak példányképül, mintegy tükörrül szolgálnak, s éppen ez által válnak a polgári társaság leghasznosabb tagjaivá. Már eltelt az idő, midőn e férfi működött, már nem látjuk körülünkben férfias alakját, s vidám arcát; de él szíveinkben emléke, s az ország minden részében hallhatni róla ezer apróságot, ezer anekdotát, melyek, amint az idő halad, a nép száján mindig szaporodnak, mind csodásabbakká s végre mesésekké válnak, miként a hanyatló nap a kis virág árnyát is óriássá változtatja.”¹⁰

Haller János esetében még csak a hanyatló nap árnyékot növelő jótékony torzítására sem volt szükség: élettörténete messze világító példaként magasodott az erdélyi társadalom minden rendű-rangú tagja elé, jóllehet hangos közéleti szereplésre soha nem vállalkozott: visszavonultan élt fehéregyházi birtokán. Marosvásárhelyi és kolozsvári tanulmányai befejezése után – olvashatjuk Deák Farkas cikkében – „1801-ben kezéhez vette ősi jószágait, melyek értékét háromszorosan felülmúló adósságok terheltek, s azon kívül a legelhanyagoltabb állapotot mutatták.” A gróf „acél erővel és vas akarattal” kezdett

⁹ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97. – A betűjel feloldásáról l. GULYÁS Pál 1978: 121 („D. F. (Vas. Újs. 1859/80): Deák Farkas.”

¹⁰ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97.

jószágai rendezéséhez, „s miután személyesen látott dolgai után, sikerült nemcsak az, hogy adósságait lefizesse, hanem az is, hogy több mint egy millió forint értékű jószágot szerezzen, s főlakását, Fehéregyházát, valóságos fejedelmi lakká tegye. [...] Gazdaságába addig Erdélyben nem ismert rendet és pontosságot hozott be, minélfogva az ország minden birtokosai előtt elismert példányképpül szolgált. Sok jeles egyén képződött udvarában, kiket aztán örömmel és sikerrel fogadtak mások szolgálatukba. – Udvara a helyesnek és szépnak remek példánya volt, s csak annak, aki látta, lehet tiszta fogalma az úriás, kényelmes és büszke Fehéregyházáról. – A gazdasági épületek meglepő célszerűsége és eleganciája, a régi időköt visszaidéző kastély nagyszerűsége, a pompás franciakert titkos lugosai, a roppant tó sima tükre és regényes szigetkői egyfelől; a termő földek helyes felosztása s a terméketlenek használhatóvá tétele másfelől, mind megannyi szóló tanúi valának az alkotó gróf mívelt ízlésének és munkásságának.”¹¹ Az irodalom- és művészetkedvelő, „barátságos és lovagias, szilárd jellemű” gróf – amint Deák Farkas jellemzi – „úgy gondolkozott, hogy magyarságunkat nem eszelen fényűzéssel s úriás tétlenséggel, vagy különbség köpenye alá takart bárgyúsággal kell fenntartani; hanem anyagi jólét és szellemi míveltségre törekvéssel és saját komoly igyekezetünkkel. Semmi sem volt utálatosabb előtte, mint az üres pöffeszkedés némely nagyoknál, kiknek, mint mondá, kötelességük volna polgártársaiknak példányul szolgálni a takarékoságban és az erkölcsök tisztaságában. S az arisztokrácia némely tagjainak könnyelműségeit s bohóságait hangosan róttá meg bármikor.”¹² Ő maga „a kora hajnallal kelt, s folytonos munka közt élt; vidékének, jobbágyainak és székely szomszédinak gyámola, védangyala volt. A székelyek nem is grófozták, hanem csak per »Haller uram« címezték.”¹³

Deák Farkas portrévázlata nemcsak arról győz meg, hogy a mesebeli „Haller uram” azonos azzal a Haller János gróffal, aki a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében élt (1774-től 1843-ig), hanem arról is, hogy a fehéregyházi nemes úr nem véletlenül vált mesék, anekdoták hőisévé: erkölcsi felfogása, életvitele, magatartása rendhagyó és rendkívüli volt a maga korában. Nem pusztán abban a tekintetben, hogy vidékének jótevője, a bajba jutott vagy rászoruló közrendű emberek segítője, pártfogója volt, de azért is, hogy a reformkor eszmei tájékozódása jegyében a cselekvő hazafiság – Kölcseyvel szólva: a „hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!”¹⁴ – parancsának engedelmeskedve, annak erkölcsi magaslátára emelkedve élt és tevékenykedett. És az sem tekinthető véletlennek, hogy a levert szabadságharc

után, az önkényuralom tobzódásának idején Deák Farkas éppen Haller Jánosra emlékezett, annak a Haller Jánosnak a példáját idézte, aki szívós munkával az eladósodott, tönkrement családi birtokot virágzó mintagazdasággá változtatta egy emberöltő alatt.

Mindezek ismeretében nem meglepő tehát, hogy a nemes grófnak ércnél maradandóbb emléket állítottak az udvarhelyszéki székelyek: mesehősként éltették tovább – úgy, mint az igazságos Mátyás királyt. S csak sajnálkozhatunk, hogy *András bá meg Haller uram* történetén kívül más népi elbeszélés nem maradt reánk. Pedig – másfél évtizeddel Haller János halála után – Deák Farkas fontosnak tartotta – mindjárt írása legelején – kiemelni, hogy „az ország minden részében hallhatni róla ezer apróságot, [...] melyek, amint az idő halad, a nép száján mindig szaporodnak, mind csodásabbakká s végre mesésekké válnak.”

Amikor Deák Farkas ezeket a sorokat papírra vetette, a magyar népmesegyűjtés még gyerekcipőben járt – nem csoda hát, hogy nem maradt írásos nyoma a Haller-történeteknek. Különbö is: a korabeli mesegyűjtők aligha figyeltek volna ezekre az igaztörténet és anekdota/mese határmezsgyéjén botladozó népi elbeszélésekre – nem tartották volna feljegyzésre érdemes, igazi népmesének. Szövegszerűen még Benedek Elek sem vette fel meseköteteibe a Kisbaconban hallott Haller-történetet, melyről önéletírásában emlékezik meg – gyermekkori mesemondója, a „nagyokat föllentő vén Demeter András” figurájának megidézése kapcsán.

A tavasztól őszig juhásztor, téltől tavaszig szabó és szücsmester mesemondó – emlékezik Benedek Elek – „*ha a falut felbundázta, átballagott Csikországba, honnét tavaszra került haza, egy zacskó hússal meg egy zsák hazugsággal. [...] De nagyokat föllentő Demeter András nem érte be Csikországgal, bekalandozta Erdélyországot is. Hol, hol nem, valahol szerzett egy kéregető könyvecskét: soha le nem égett templomokra kéregetett az öreg. Ahány gróf s báró volt Erdélyországban (pedig sok volt), mind felsorolta név szerint. Erről is, arról is tudott valami történetet, de különösen nagy kedvvel mesélgetett Haller János uramról, a fehéregyházi grófról, a szegény emberek kegyes patrónusáról. Szájtátva hallgattam a mesét arról a Haller Jánosról, aki József császár korában élt, s aki még a császárnak sem akart kitérni az útból. – Úgy volt, az, nagyuram – mindig édesapámhoz mesélt –, hogy befogat hat fekete paripát aranyos, bársonyos hintájába Haller János uram, s hát amint vágat Segesvár felé, vágat vele szembe ugyancsak hat paripa, de mind a hat fejér, mint a frissen esett hó. – Hej, haj, ki járhat itt az én földemen, hatlovas hintón – gondolja magában Haller János uram, s hát abban a*

¹¹ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97.

¹² D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 97–98.

¹³ D. F. [DEÁK Farkas] 1859, 98.

¹⁴ Kölcsey Ferenc: *Huszt* (1831)

szempercben nagyot rikkant a hat fejér ló kocsisa a Haller János uram kocsisának: – Félre az útból, bé!

– Hó! Állj meg! – kiáltott elé a kocsisának Haller János uram.

Egyszerre állott meg a hat fekete ló, mintha földbe cüvekelték volna, megállott a hat fejér ló is. Akkor felállott János uram s mondta: Félre az útból, paraszt! Tudod-e, hogy kinek a földjén jársz? Ez a föld az enyim. E felett a föld felett enyim a nap is, a hold is, a csillag is, enyim a lebegő ég is!

Hej, Szűz Mária, Szent József, ne hagyj el! Csak feláll erre a hat fejér ló gazdája is, nem szól semmit, csak kétfelé húzza a fejér köpenyegit, s hát a mejjén, mint egy tányér, akkora aranymonéta ragyog! De úgy ragyogott, hogy Haller János uramnak még a szeme is kápráztott a ragyogástól, pedig egymástól jó messzire álltak. Bezzeg, hogy az aranymonétáról megismerte József császárt Haller János uram, illendőképpen kitért, s elszalutált mellette...¹⁵

Kétségtelen, hogy „Haller János uram” elsődlegesen a „szegény emberek kegyes patrónusaként” vonult be a mesék világába. „Nagyokat fillentő vén Demeter András” elbeszélése viszont sejteni engedí, hogy Haller János nevéhez más jellegű történeteket is társítottak: feltehetően olyan oral historykban is szerepeltették, melyekben a hős szembe mert fordulni a hatalommal, kiállt a szegények, az elnyomottak védelmében, s amelyekből erőt, bizakodást meríthetett a mesehallgató falusi nép. Az önkényuralom idején gyermekekeskedő Benedek Elek, s vele együtt Kisbacon székely népe „szájtátva” hallgatta a mesét, melynek hőse „még a császárnak sem akart kitérni az útból”. – A mai olvasó aligha jutna ilyen következtetésre a történet hallatán: ha Benedek Elek felvezető szövegértelmezése nélkül olvasnók, óhatatlanul úgy ítélnék meg az elbeszélést, hogy egy büszke, de lojális nemes úrról szól a történet, aki nem hajlandó kitérni a szembejövő idegen elől azon a földön, mely az övé, de ahogy megtudja, kivel áll szemben „illendőképpen kitér és elszalutál” a császár mellett. Az abszolutizmus hálójában vergődő, porig alázott magyarság viszont olyan példázatot hallott ki (mert olyan példázatot akart hallani) Haller János történetéből, mely azt sugallta, hogy vannak még tartásos, bátor emberek, akik nem hunyázkodnak meg még a császár előtt sem. Mi több, a mesehős Haller János még rá is kiált, hogy „félre az útból, paraszt”. A császári hatalommal való szembenállás gondolatának akkoriban a mesék világa adott menedéket, s ott is csak kellő óvatossággal juthatott kifejezésre: kiemelten

fontos közlendő volt, hogy arról a Haller Jánosról van szó, aki József császár korában élt.

Az önkényuralom idején feltehetően politikai okok miatt volt tanácsos jó előre tisztázni, hogy Haller uram története a császárral régmúlt időkben, még a 18. században esett meg. A 19. század második felében, a dualizmus évtizedeiben viszont már azért is szükséges volt ezt a pontosítást megtenni, hogy megkülönböztessék apát a fiától, Haller Jánost Haller Ferencről. A szájhagyományban ugyanis az utóbbiról is kerengtek történetek, s ha azt nem is tudjuk dokumentálni, hogy mesehősként vonult volna be a magyar nép panteonjába, két olyan publicisztikai írást is felemlíthetünk, melyeket íróik minden bizonnyal a szájhagyomány nyomán öntöttek irodalmi formába. *A fehéregyházi sas* címen Eötvös Károly idézett fel egy megható történetet az egykori negyvennyolcas honvéd életéből, szülőföldhöz való hűségéről, arról az erkölcsi tartásról, ami Haller Ferencet képessé tette a sorscsapások elviselésére, és az újrakezdesre.¹⁶ Benedek Elek pedig egy, a székelyudvarhelyi református kollégium diáksága körében honos történetet elevevített fel *A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok* című 1882-ben közölt írásában¹⁷ – arról a Haller Ferencről, aki az önkényuralom idején nem „átallott” sajátos nemzeti tüntetést szervezni a Habsburgokat kiszolgáló szászok fészkében, Nagyszébenben.

Négy rövid történetből messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. Nem ismerjük a Haller-grófokhoz kapcsolódó igaztörténetek, mesék, mondák, anekdoták sokaságát, melyek – Deák Farkas tájékoztatása szerint – lépten-nyomon felbukkantak az önkényuralom korának szájhagyományában, s ismertek és kedveltek voltak, feltehetően, még a 19. század végén is. (Kolumbán István mesefeljegyzése, Eötvös Károly és Benedek Elek publicisztikája legalábbis erre enged következtetni.) Annyi azonban a négy rövid történet ismeretében is elmondható, hogy nem véletlenül fogadta be a szájhagyomány Haller Jánost és Haller Ferencet elbeszélések pozitív hőseként: azok az erkölcsi értékek, melyeknek hordozói voltak, amelyek szerint éltek és tevékenykedtek, nemzeti elkötelezettségük, szülőföldhöz való ragaszkodásuk egyértelműen arra predesztinálták, hogy mesehősként, vagy mesés igaztörténetek hőseként éljék túl földi létüket. Rendhagyónak legfeljebb annyiból tekinthető mesei/mondai szereplésük, hogy ők a magyar népköltészet olyan kivételes arisztokrata szereplői, akiket valós történelmi személyiségekkel lehet azonosítani.¹⁸

¹⁵ BENEDEK Elek 2009, 68–69.

¹⁶ EÖTVÖS Károly 1905. – Lásd a Függelékben.

¹⁷ BENEDEK Elek 2006. – Lásd a Függelékben.

¹⁸ A magyar népballadákban gyakran találkozunk erdélyi arisz-

tokraták nevével. A komor, tragikus kimenetelű balladai történetek nemesi szereplőit azonban – Bethlen Annát, Barcsait, Gyulafi Katalint, Kálnoki Zsófikát, Gyulainét, Ugron Jánost – nem lehet konkrét történelmi személyiségekkel kapcsolatba hozni.

Függelék

1. ábra Gróf Haller János (1774–1843).
Vasárnapi Újság, VI, 9 (1859. febr. 27.), 97. lap

Eötvös Károly
A fehéregyházi sas

Gróf Haller Ferenc nagy részt vett a függetlenségi harcban. Mint katona: karddal, mint kormányzó: ésszel, eréllyel, hazafisággal. A legjobbak közé tartozott.

A harc után elfogták, bilincsbe verték, elhurcolták, börtön fenekére zárták. Egykor, régen, fiatal korában jó barátságban élt Ottinger osztrák tábornokkal, ennek közbenjárására 1854-ben megszabadult és sietett hazafelé – uradalmába, fehéregyházi várába.

Uradalmát elkobozták. Vára elpusztult. Birtokait jöttment idegenek, az önkény odaküldött emberei pusztították. Nem volt cseléd, nem volt igavonó, nem volt rideg jószág, földek vetetlenek, erdők letarolva, szőlők avarban. A Küküllő folyik vára közelében, azon volt egy jövedelmes malma. Az a malom is leégett; falomok, füstös csonka törzsek álltak a malom helyén. Gátak, malomfej omladozóban.

Gyalog ért haza a gróf. Pénze nem volt kocsiára. Első dolga volt megnézni várát.

A sáncárkok megvoltak, telenőve iszalaggal. A felvonóhíd le volt eresztve, de csak gerendái álltak. A vár falain semmi tető. Amint leégett, úgy maradt. A várudvar gazzal tele. A földszinten a téli lovaglótérnek se ajtaja, se ablaka. Úgy volt az udvarbíró, lovászok, szolgák, szegődvényesek, várhajdúk minden lakása. Az emeletre vezető lépcsők elpusztulva. A nagy kerek palota boltozata összeropadozott. A boltozaton körül freskófestményekben volt egykor megörökítve száz nemes ősnak arcképe. Az asszonyoknak bajszot festett, minden arcképebe belelövöldözött a pusztító ellenség. A Küküllő völgye felé néző lakoszobák s a hegy felé néző vendégszobák romba dőlve. Baglyok, denevérek tanyája.

A várban nem volt mit keresni. Lassankint elterjedt a híre: megjött az uraság. Régi udvarbírája elérte valahonnan, s kezét

csókolt a grófnak. Ez is vagy félt, vagy hamis volt, vagy hű maradt, vagy jutalmat várt. Miért csókolt volna kezét másért?

Lement a gróf a Küküllőhöz. Pusztá helye a régi jó malomnak. A régi udvarbíró újra felajánlotta szolgálatát.

– Köszönöm, barátom, nem fogadhatom el szolgálatodat, fizetni nem tudlak; magam se tudom, miből élek.

Leült egy égett csonka törzsökre, fáradt fejét kezére hajtá, s szomorúan nézett végig várán, gazdaságán, messzeségbe nyúló uradalmán.

– Eladom birtokom, nincs mivel gazdálkodjam. Pénzt nem kapok, adósságot nem akarok csinálni. Minden hatalom és minden hatóság ellenségem. Rombadölt vár, pusztá birtok, sok adósság, mindenütt ellenség, pár év alatt ügyis megölne. Eladom birtokom. Kibujdosom, elköltözöm Amerikába, szabad földre, szabad hazába.

Egy sas kerengett fönt a magasban. Rekedt hangján kiabált a levegőégbe.

Volt a fehéregyházi várnak egy régi sasa. Még 1814-ben szoktatta meg a gróf öreganyja, Toldalaghy Krisztina grófné. Hűségesen ott telelt, ott nyaralt a kerek palota tornyán, s el nem hagyta helyét két nemzedék óta. Néha egy-két napra ellátogatott a havasokra, de mindig visszajött. Ez jutott eszébe a grófnak, mikor a magasban kerengő vadmadarat látta.

– Elment örökre. Mikor a vár leégett, az napon ment el, s 1849 óta sohase láttuk. Mit is keresne itt?

E pillanatban a magasságból lerebbedt a sas, s egy korhadtt fűzra odaszállt a gróf közelébe. Szárnyát lebegtetette, s durva hangján odaszólt a grófnak. Mintha mondta volna: „Isten hozott, jó uram, régi barátom.”

Megismerték. Ez volt a régi sas. Már Nagyenyed körül megismerte régi jó gazdáját, s fönt a magasból kísérte őt. Hazajött a rengetegből a nagy pusztulás óta, hosszú évek múlva. Hűségesen.

Fölszállt a fűzagról, átröpült a kerek palota romfalára, egyet-kettőt ott is kiáltott, s megint visszajött, de most odaszállt a gróf lábához, s hatalmas csőrével szelíden kopogtatta térdeit.

A gróf szemeiből kicsordult a könny. Örömet és fájdalomat nem tudta szíve magában tartani. Föllállt.

– Nem. Nem megyek Amerikába. Itthon maradok, küzdök, dolgozom. Ha ez a sas, e vadmadár otthagya a rengeteget, s visszaszállott leégett ősi tanyájába: hát én akkor hogy hagyhatnám el leigázott, elpusztult, imádott hazámat!

Benedek Elek

A RÉGI JÓ VILÁGBAN

A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok

Mindössze húsz éves történet... és mégis a régi jó világban történt!

Mikor egy halkan kiejtett szó, egy „gyanús” mozdulat bőven elég volt arra, hogy rebellisnek tartsanak, vallassanak, kínozzanak bottal, börtönnel... és mégis a régi jó világban történt.

A közmondás azt tartja: „minden jó, ami elmúlt”. De én nem ebből indulok ki. Én a régi jó világot az emberekben keresem meg és nem a világ forgásában...

1861 emlékezetes év a magyar nemzet történetében. A nemzeti büszkeség ébredésének éve ez. A csüggedőket remény szállotta meg, a bátrak még bátrabbakká lettek. A fiatalság ismét előszedte a sarkantyús csizmát, atillát, meg a darutollas süveget.

Az udvarhelyi diákok se maradtak hátra a nemzet ifjúságától. A tanárok vaskalapossága, „kicsapással” való ijesztgetése süket fülekre talált. Jó vagy rossz szellem akarta-e, elég az, hogy csakhamar alkalmuk nyílt a szilajvérű diákoknak nyíltan lépni föl a vaskalaposság ellen.

A története pedig ennek a következő. A nagyszombeni és a közeli falvakban lakó intelligens magyarok egy bált terveztek Nagy-Szebenben, a szászok fészkeiben, bált mely tisztán magyaros jellegű legyen. Szóval: tüntetni akartak. Hanem volt ám egy nagy bökkenő. Az egész városban és vidékén nem akadt elég magyar „táncos”, már ti. nem elég arra, hogy a tüntetés imponálás legyen. És kimondatott a jelszó: táncost keríteni a föld fenekéből is.

Az öreg fehéregyházi gróf, H. F. javakorában levő férfi volt még akkor. Befolyása volt az udvarhelyi iskolánál, amennyiben egy szép alapítványt tett, melyből minden évben 12 aranyat osztanak ki a legjobb hegedűsök, fuvalások és szárnykürtösök között. Ő volt elnöke a nagyszombeni bálbizottságnak is.

Midőn a bálbizottság már bejárta egész Erdélyt, s annak minden valamire való helységét, melynek „fenekéből” táncost lehetne keríteni, hirtelen felállott a gróf, s csak annyit mondott: „majd hozok én quantum satis”, oda hagyta a töprenkedő bizottságot.

És elhatározta hazáig Fehéregyházára. Rögtön befogatott 12, mondd tizenkét kocsiba, s az egyik kocsisnak két levelet adva át, beküldötte őket Udvarhelyre. Az egyik levél az igazgatónak, a másik meg egy diáknak szólt. Számított rá a derék gróf, hogy az igazgató jónak látja a levél tartalmáról nem értesíteni a fiatal-ságot. A' minthogy úgy is történt.

Alig hogy elolvasta ifjúnk a levelet, nyomban gyűlést hívat össze, felolvasta a levél tartalmát, mely szerint 24 ügyes diákra van szükség, kik jól tudnak táncolni, meg aztán szükség esetén nem is ijednek meg a maguk árnyékától. Egy pillanat, s lelkes éljenzés közt kivált 24 szalás gyerek a sok közül, kik készek részt venni a tüntetésben.

Ez alatt az igazgató szobájában sétált, valószínűleg „mélyen elmerülve gondolataiban”. Nem akarta semmi áron közölni a gróf

Itthon maradt, s dolgozott.

– Én még láttam ezt a sast 1875-ben. Él-e még, mikor halt meg, nem tudom. A gróf – nemes barátom egykor – rég alszik már őseinek sírboltjában.

(*Székely-Egyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1905. közönséges évre*. Szerkesztette Benedek Elek, XXIV. évf. Franklin-Társulat kiadása, Budapest, 34–35.) – Ua. in: *Néptűzság* (Marosvásárhely), 1999. március 26. Stipendium melléklet.)

levelét a diákokkal. Könnyűszerrel akart keresztülesni a dolgon. Egyszerre azonban zajt hall kinn az ajtó előtt. Szorongás, félelem fogta el. Bizonyosan a diákok. A gróf túljárt az eszén. Eltalálta: a diákok deputációja volt. Felolvasták a levelet, hivatkoztak az igazgatóhoz írt levélre. Kérték az egy heti szabadságidőt.

Teljes lehetetlenséget kívánnak – mondá az igazgató zavartan. – Az istenért, barátaim, gondolják meg, mit tesznek... Elfogják, becsukják, soha napvilágot nem látnak, az intézetet kompromittálják, minket is tanárokul... nem lehet!

– Akkor megyünk engedély nélkül! – fakadt ki egyik deputátus.

– Akkor nem tagjai többé az intézetnek! – tört ki az igazgató.

– Mindegy! – kiáltottak egyszerre.

– Menjünk fiúk!

– Van más intézet is!

– Az Isten áldja meg rektor-professzor úr!

*

Othagyták a haját tépő igazgatót, azzal felpakolódtak 24-en a 12 kocsi, s még aznap este a fehéregyházi grófnál voltak. A gróf lucullusi vacsorát adott számukra, tetejébe táncot rögtönöztek, a tüzesvérű diákok egymás kezéből kapkodták a bájos komtesseket. Reggel felé aztán ki-ki a számára kényelmesen rendezett szobába vonult, hogy új erőt szerezzen a tüntetésre.

*

Amily imponálás volt a fiatalság bevonulása Nagy-Szebenbe (24 diák 8 hintón), épp oly imponálás volt a bál is. Már előre oly nagyszerűnek ígérkezett, hogy maguk a szászok levetközve minden fajgyűlöletet, magyar ruhát kerítettek a „föld fenekéből” is, elmentek a bálba, hogy szomjas kíváncsiságuknak eleget tehessenek.

De volt is mit látni. Mikor az a 24 diák kiállott egyszerre a bálterem közepébe, és járták az isteni körmagyart, minden szem rájuk tapadt, mindenki el volt ragadtatva, legjobban maguk a szászok. Minden táncot, melyet a diákok külön jártak el, viharos taps és „hoch”-al vegyes riadó éljen követett.

Húsz éves történet... Akkor nagy híre volt, ha nem is a nagy Magyarországon, de egész Erdélyben. A nemes gróf, miután még egy pár napig magánál tartotta ifjainkat, maga személyesen ment el velük Udvarhelyre.

... Persze, hogy a kicsapatságból nem lett semmi.

(Perjámosi Sándor – A. Szála Erzsébet – Gazda István: *Az ismeretlen Benedek Elek*. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból. Az írásokat összegyűjtötte, és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda István. Nyugatmagyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron–Piliscsaba, 2006, 147–149. – Az írás eredeti megjelenési helye: *Budapesti Hírlap*, II. évf. 248. sz. (1882. szept. 9.), 4. Székely Huszár álnév alatt)

Irodalom

BENEDEK Elek

2006 A régi jó világban. A fehéregyházi gróf és az udvarhelyi diákok, in: Perjámosi Sándor – A. Szála Erzsébet – Gazda István: *Az ismeretlen Benedek Elek*. Kötetben eddig nem közölt, 1881 és 1892 között írt publicisztikáiból. Az írásokat összegyűjtötte és jegyzetekkel kiegészítette Perjámosi Sándor. Szerkesztette és az előszót írta A. Szála Erzsébet. Sajtó alá rendezte Gazda István. Nyugatmagyarországi Egyetem – Magyar Tudománytörténeti Intézet, Sopron–Piliscsaba, 147–149.

2009 *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

BERDE Mária, R.

1937 *Főtőnfőt király, Eredeti székely népmesék*. (Belső címlapján: *Székely népmesék*) Brassó.

1938 *A gyémánt emberke, Székely népmesék*, Nagyvárad.

[1942] *Az árva királyfi, Eredeti székely népmesék*, h. n., é. n. [Budapest]

D. F. [DEÁK Farkas]

1859 Gróf Haller János, *Vasárnap Újság*, VI, 9, (febr. 27.) 97–98.

EÖTVÖS Károly

1905 A fehéregyházi sas, in: *Székely-Egyesületi Képes Naptár és Évkönyv az 1905. közönséges évre*, Szerkesztette Benedek Elek, XXIV, Franklin-Társulat kiadása, Budapest, 34–35.

GULYÁS Pál

1978 *Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOLUMBÁN István

1898 *Székely Népmesék és Mondák Gyűjteménye*, Kézirat a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtár Bolyai állományában, Jelzete: MS 431, Székelyudvarhely.

KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin

1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék*, Kolumbán István gyűjteményéből válogatta, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KRÍZA Ildikó (szerk.)

1982 *Kríza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

OLÁH-GÁL Elvira – HALLER Béla

2010 „A családi örökség az eszmékben testesül meg...” (Oláh-Gál Elvira beszélgetése gróf Haller Bélával), *Székelyföld*, XIV, 6 (június), 110–122.

OLOSZ Katalin

1972 A Kemény Zsigmond Társaság pályázatai és a Kolumbán-gyűjtemény, in: KOLUMBÁN István – OLOSZ Katalin 1972, 5–44.

1982 A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság népköltészeti tevékenysége, in: KRÍZA Ildikó (szerk.) 1982, 151–163.

Povestiri despre conții Haller din Albești

(Rezumat)

Pentru folcloriștii secolului al XIX-lea poveștile adevărate sau cele similare, asemănătoare unor povești, rareori erau considerate destul de valoroase pentru fi consemnate. Tocmai de aceea trebuie să acordăm atenție aparte acelor consemnări care pot fi incluse în acest gen literar, și care au păstrat pentru cititorii posterității întâmplări legate de persoane istorice reale. În satele secolelor al XIX-XX-lea circulau mai multe asemenea povestiri adevărate despre contele János Haller din Albești și urmașul acestuia, Ferenc, faptele cărora erau „formulate” de către locuitori ca întâmplări din povești. Studiul oferă o prezentare a acestor consemnări și compară textele devenite creații folclorice cu personalitatea conților autentici din punct de vedere istoric.

Stories about counts Haller from Fehéregyháza

(Abstract)

Folklorists of the 19th century did not consider true stories or similar tale-like texts valuable enough to be written down/recorded. This is why we should treat with special attention those rare recordings that can be included/listed in this literary genre, that have preserved for posterity stories related to real historical characters. In the villages of the 19-20th centuries there were many stories circulating about count János Haller and his descendant, Ferenc, whose deeds had been „formulated” by local inhabitants as tales. This paper offers a presentation of these records and it also compares these folkloristic texts with the real historical personalities of these counts.